

فصلنامه علمی تخصصی فقه و حقوق معاصر

سال هشتم، شماره ۲۰، تابستان ۱۴۰۱، ص ۴۶۰-۴۷۷

تحلیلی بر عمل جراحی تغییر جنسیت، به منظور کشف جنسیت

محمد مهدی کریمی نیا^۱

بدریه زریاب موسوی^۲

امین مرادی علیعربی^۳

یگانه تیموری^۴

چکیده

از جمله موضوعات مهم پزشکی که توجه اندیشمندان، از جمله حقوقدانان و فقیهان را به خود جلب کرده و پرسش های متعددی به دنبال داشته، بحث تغییر جنسیت می باشد؛ بدین صورت که برخی افراد با عمل جراحی، روی اندام تناسلی، به جنس دیگر تبدیل می شوند. نظر به این که این گونه عمل های جراحی، تأثیر مهم و متفاوتی در جنسیت فرد به وجود می آورد، یکی از پرسش های مهم این است که آیا از منظر فقه امامیه، عمل جراحی به منظور کشف جنسیت چه حکمی دارد؟ چنانچه عمل جراحی، به منظور کشف حقیقت و آشکار ساختن جنسیت باشد، تغییر جنسیت محقق نیست، بلکه اصلاح جنسیت صورت گرفته است. به نظر می رسد از منظر فقه امامیه هیچ الزام شرعی بر عمل جراحی به منظور کشف جنسیت واقعی وجود ندارد.

۱. استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، طلبه و پژوهشگر حوزه علمیه قم، استان قم، ایران، نویسنده مسؤول،

kariminia@quran.ac.ir

۲. سطح چهار (دکتری)، رشته فقه و اصول، مدیر و استاد مدرسه علمیه الزهراء (سلام الله علیها)، شهر شوش، استان خوزستان، ایران،

پژوهشگر و فعال فرهنگی، kariminiya2003@yahoo.com

۳. دانش آموخته حوزه علمیه قم در سطح سه (کارشناسی ارشد)، رشته تفسیر و علوم قرآن، اشتغال به سطح چهار (دکتری)، رشته

تفسیر و علوم قرآن، استاد دانشگاه معارف اسلامی، مُبَلِّغ و فعال فرهنگی در فضای مجازی،

moradi.amin2016@gmail.com

۴. کارشناسی رشته حقوق، از دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، کارشناسی ارشد، رشته حقوق بین الملل، از دانشگاه مفید، قم،

استان قم، ایران، پژوهشگر و فعال فرهنگی،

Yegan.teymoori72@gmail.com

البته افرادی که جنسیت واقعی شان، پنهان بوده و مشخص نیست، بایستی وظایف و تکالیف شرعی خویش را بر اساس جنسیت واقعی انجام دهند. چنانچه وظایف شرعی، بدون آشکار کردن جنسیت واقعی، ممکن نباشد، واجب است، جنسیت واقعی خویش را با عمل جراحی، آشکار سازند. هرگاه سخن از تغییر جنسیت به میان می آید، مقصود «تغییر جنسیت واقعی» است، نه «تغییر جنسیت صوری و ظاهری»، و از دیدگاه فقیهان معاصر امامیه، «تغییر جنسیت صوری» حرام است.

کلیدواژه‌ها: تغییر جنسیت، عمل جراحی، کشف جنسیت، تراجنسیتی، دوجنسی، خنثی.

مقدمه

تغییر جنسیت از جمله موضوعات مهم پزشکی است که در گذشته، این پدیده وجود نداشته و امروزه یکی از موضوعات چالشی و بحث برانگیز در بین اندیشمندان حقوق و فقیهان است. پیشرفت تکنولوژی و توسعه دانش جراحی نیز بر اهمیت این موضوع افزوده است، زیرا در گذشته تغییر جنسیت و تبدیل شدن به جنس مخالف، تقریباً امری غیرممکن بود، ولی امروزه با پیشرفت علم پزشکی، تغییر جنسیت، امری شایع در بیشتر کشورها، از جمله کشور جمهوری اسلامی ایران می باشد؛ به گونه ای که ایران، دومین کشور بعد از تایلند است که بیشترین آمار جراحی به منظور تغییر جنسیت را داراست. برای مثال، یکی از پزشکان ایرانی، در کارنامه پزشکی خود، بیش از هزار عمل جراحی تغییر جنسیت را دارد! و پزشک جراح دیگر می گوید: با اجازه مراکز قانونی، مانند: پزشکی قانونی و دادگستری، هر سال حدود یکصد عمل جراحی تغییر جنسیت را به انجام می رساند!

بخشی از عمل های جراحی تغییر جنسیت در ایران، مربوط به اتباع سایر کشورها می باشد، به گونه ای که در ایران، توریسم (گردشگری) پزشکی و درمانی برای بیماران اختلال هویت جنسی شکل گرفته است. هر ساله، بیمارانی از سایر کشورها، برای درمان و عمل جراحی به ایران سفر می کنند. این امر، اولاً به دلیل پیشرفت دانش جراحی در ایران، همپای کشورهای پیشرفته بوده و ثانیاً، هزینه عمل های جراحی به منظور تغییر جنسیت در ایران، بسیار کمتر از کشورهای اروپائی و تقریباً به میزان یک سوم آن کشورهاست.

هیچ گاه نمی توان به صورت کلی از جواز یا عدم جواز تغییر جنسیت سخن گفت؛ چه این که، تغییر جنسیت دارای اقسام و حالت های متفاوت می باشد و طبیعی است که احکام شرعی و آثار وضعی مترتب بر هر یک، با دیگری متفاوت خواهد بود.

یکی از اقسام تغییر جنسیت، تغییر جنسیت به منظور کشف جنسیت است. به این معنا که گاه شخص در ظاهر، دختر انگاشته می شود، در حالی که حقیقتاً وی، پسر بوده و اندام تناسلی مردانه، در حفره شکمی پنهان بوده، که با عمل جراحی، اندام تناسلی مردانه، ظاهر گشته و وی به گروه مردان، ملحق می گردد. با توجه به مطالب پیش گفته، این پرسش مطرح است که تغییر جنسیت به منظور کشف جنسیت، چه حکمی داشته و آثار آن کدام است؟ آیا این کار ضروری است یا شخص می تواند همچنان به این وضعیت خویش ادامه دهد. در حالت اخیر، وضعیت وی از نظر شرعی چگونه است: آیا وی مرد محسوب می شود یا زن؟ در این مقاله، به این پرسش ها، پاسخ داده می شود.

به عنوان پیشینه بحث به دو کتاب اشاره می شود: کتاب تغییر جنسیت از منظر فقه و حقوق، نگاشته محمد مهدی کریمی نیا، چاپ مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، قم، ۱۳۸۹ ش؛ و کتاب: تغییر جنسیت با تأکید بر دیدگاه امام خمینی، چاپ عروج (مرکز نشر آثار امام خمینی)، ۱۳۹۱ ش.

۱) مفهوم شناسی

برای فهم دقیق مسأله، لازم است واژه ها و اصطلاحات مرتبط، مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۱) مفهوم لغوی تغییر جنسیت

عبارت «تغییر جنسیت» از دو کلمه «تغییر» و «جنسیت» تشکیل شده است. «تغییر» در لغت عبارت است از هر گونه تبدیل و جا به جایی که در آن، وضعیت فعلی با وضعیت گذشته متفاوت باشد. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۴۰). «جنس» نیز در لغت، اعم از فارسی و عربی به معنای ماهیتی است که شامل انواع متعددی از حیوان و انسان می شود و نیز به معنای کالا و متاع (شی) آمده است. (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۶، ص ۵۵). جنس به معنای «نر و ماده» معنایی است که در مرحله ثانویه پدید آمده است، و گرنه معنای اصلی و اولیه جنس، «نر و ماده» نیست. «جنسیت» به معنای حالت یا ماهیت جنس است. (عمید، ۱۳۶۰ش، ج ۱، ص ۷۰۶). هر چند در کتاب های لغت «تغییر جنسیت» تعریف نشده است، ولی منظور از آن، هر گونه تبدیل و تحوّل در جنس نر، ماده یا ختنی می باشد، به گونه ای که وضعیت کنونی فرد از نظر جنسیت (نر و ماده بودن)، با وضعیت گذشته، متفاوت باشد. (کریمی نیا، ۱۳۹۱ش، ص ۱).

۱-۲) مفهوم اصطلاحی تغییر جنسیت

۱-۲-۱) تغییر جنسیت در اصطلاح پزشکی

واژه «تغییر جنسیت» در اصطلاح پزشکی با معنای لغوی و آنچه میان مردم شایع است، تفاوت چندانی نداشته و منظور از آن تبدیل یا اصلاح آلت تناسلی است، به گونه‌ای که جنس زن به مرد و یا برعکس تبدیل گردد، و نیز تبدیل ختنی یا دو جنسی (hermaferodit) به یکی از دو جنس مرد یا زن، به معنای تغییر جنسیت است.

در یک کلام، می‌توان گفت: هر گونه تبدیل، اصلاح و یا تغییری که در جنس فرد بوجود آید، به گونه‌ای که وضعیت فعلی او از نظر زن یا مرد بودن با حالت سابق او دارای تفاوت باشد، «تغییر جنسیت» به حساب می‌آید. بنابراین، تغییر جنسیت، با «تغییر کروموزوم‌ها» و «تغییر ژن‌ها» متفاوت است؛ چه این که، در این گونه اعمال، جنسیت فرد تغییر نمی‌کند، بلکه تغییرات یا اصلاحاتی نسبت به ژن یا کروموزوم افراد صورت می‌پذیرد. البته بدیهی است که با تغییر یا اصلاح کروموزوم‌ها و ژن‌ها، دگرگونی‌هایی در رفتار، اخلاق و حالات فرد پدید می‌آید؛ ولی هیچ‌گاه به وضعیت جدید به وجود آمده، اطلاق «تغییر جنسیت» نمی‌شود.

به عبارت دیگر، تغییر جنسیت در اصطلاح پزشکان، همراه با «عمل جراحی روی آلت تناسلی» است، که این امر هم در تغییر جنسیت ختنی‌ها یا دو جنسی‌ها صادق است و هم در تغییر جنسیت تراجنسیتی‌ها (transsexualism) جریان دارد؛ به گونه‌ای که در این افراد، تنها با «عمل جراحی در اندام تناسلی»، تغییر جنسیت حاصل می‌شود.

در واقعیت خارجی هم، تغییر جنسیت با تاریخچه عمل جراحی مدرن پیوند خورده و ارتباط نزدیکی با عمل‌های جراحی دارد. آن‌گاه که عمل جراحی قلب، کلیه، چشم، معده و مانند آن رایج گشت، چنین پدیده‌ای در «عمل جراحی روی اندام تناسلی و تغییر آلت تناسلی» هم اتفاق افتاد؛ ولی عمل جراحی در آلت تناسلی بیماران، با یک حساسیت و توجه خاصی همراه بوده است، چه این که با این کار، جنس فرد از مرد یا زن بودن، تغییر می‌کرده است.

به طور خلاصه، می‌توان گفت که تغییر جنسیت در اصطلاح پزشکی عبارت است از: عمل جراحی در آلت تناسلی، به گونه‌ای که مرد به زن یا زن به مرد تبدیل گردد، و یا فرد ختنی (دو جنسی) به جنس مرد یا زن تبدیل گردد. (کریمی نیا، ۱۳۹۱ش، ص ۲).

۲-۲-۱) تغییر جنسیت در اصطلاح فقهی

فقیهانی که در باره تغییر جنسیت سخن گفته اند، معمولاً در باره معنای فقهی آن به طور خاص سخنی بیان نداشته اند و در حقیقت منظور آنها از تغییر جنسیت همان معنای لغوی و عرفی آن بوده است. از این رو، آیت الله مشکینی در این باره چنین می گوید: «عنوان تغییر جنسیت در مفهوم لغوی آن، روشن و آشکار است و غرض از آن بیان حکم شرعی مردی است که تغییر کرده و به زن تبدیل شده است، و نیز بیان حکم شرعی زنی که به مرد تبدیل شده است» (مشکینی، ۱۳۷۷ش، ص ۱۵۳).

تنها عده کمی از فقیهان در باره معنای فقهی تغییر جنسیت سخن گفته اند که در زیر به چند مورد آن، اشاره می شود: آیت الله محمد آصف محسنی در این باره می گوید:

«تغییر جنسیت عبارت است از تبدیل مرد به زن یا برعکس. در مورد نخست، یعنی تغییر جنسیت مرد به زن، این گونه است که عضو تناسلی مرد برداشته می شود و به جای آن مهبل قرار داده می شود و نیز پستان ها بزرگ می شود. و در مورد دوم، یعنی تغییر جنسیت زن به مرد، این گونه است که پستان ها با عمل جراحی برداشته می شود و به جای آن، آلت تناسلی مردانه قرار داده می شود. البته همراه با عمل جراحی در هر کدام از موارد فوق، روان درمانی و هورمون درمانی نیز صورت می پذیرد.» (محسنی، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۱۱۱).

برخی از فقیهان معاصر شیعه از تغییر جنسیت به «تبدیل جنسیت» یاد کرده اند. آیت الله سید محمد صدر در این باره می گوید:

«تبدیل جنسیت گاهی از طریق عمل جراحی طبی جدید به وجود می آید، به این که مرد به زن تبدیل شود، یا این که زن به مرد تبدیل شود که ما از آن به «تبدیل جنس» یاد کردیم.» (صدر، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۱۳۳).
در جای دیگر، ایشان «تبدیل جنسیت» را این گونه تعریف می کند:

«منظور ما از تبدیل جنسیت، این است که شخص خودش را از مرد بودن به زن بودن تبدیل کند و یا برعکس.» (صدر، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۴۲)

عبارت «تغییر جنسیت» در مفهوم اعم و گسترده آن شامل تبدیل خنثی به مرد، یا تبدیل خنثی به زن نیز می شود؛ ولی تعریفی که از فقها ارائه شد، تعریف اخص و محدود بوده که شامل «تبدیل مرد به زن یا تبدیل زن به مرد» می شود. از آنجایی که در عمل جراحی پزشکان، گاه افراد دو جنسی «خنثی» به مرد یا زن تبدیل می شوند، باید تعریف فقهی به گونه ای باشد که شامل این قسم از تغییر جنسیت هم بشود. بنابراین، تعریف فقهی بیان شده توسط این تعداد از فقیهان، جامع افراد نیست و تنها شامل بخشی از تغییر جنسیت مرسوم میان پزشکان جراح است. با این توضیح می توان تغییر جنسیت را این گونه تعریف کرد:

«تغییر جنسیت عبارت است از: تبدیل یک فرد از مذکر به مؤنث، یا از مؤنث به مذکر، یا از خنثی به مذکر، یا از خنثی به مؤنث، یا از مذکر به خنثی و یا از مؤنث به خنثی». البته دو مورد اخیر یعنی: «تبدیل مذکر به خنثی یا تبدیل مؤنث به خنثی» خیلی کم اتفاق می افتد و هیچ انگیزه عقلایی برای این نوع تغییر جنسیت وجود ندارد. (کریمی نیا، ۱۳۹۱، ص ۷).

۲) تاریخچه تغییر جنسیت در ایران و جهان

با توجه به متون فقهی و روایی روشن می شود که از صدر اسلام تاکنون، افرادی به صورت نادر به عنوان خنثی یا دو جنسی در جامعه زیست می کرده اند. گاه از امامان شیعه (علیهم السلام) در باره کیفیت تعیین جنسیت، کیفیت نماز جماعت و غسل و مانند آن پرسش می شده است. به دنبال آن، مباحث فقهی افراد خنثی در کتاب های فقهای اسلام مورد بررسی قرار گرفته است. از این رو، می توان گفت از آغاز خلقت، همواره افرادی از نارسایی جسمی و جنسی برخوردار بوده اند. بنابراین، پدیده خنثی یا دو جنسی ها، یک امر نوظهوری محسوب نمی شود. (کریمی نیا، ۱۳۸۹ش، ص ۴۹).

آن چه این مسأله را از اهمیت بیشتری برخوردار ساخته است، امکان تغییر جنسیت به وسیله عمل جراحی است. بخشی از این عملی های تغییر جنسیت، در مورد افراد دو جنسی یا خنثی است که با عمل جراحی به یکی از دو جنس مرد یا زن تبدیل می شوند. بخشی دیگر از تغییر جنسیت در مورد افرادی است که با عمل جراحی، جنسیت نهفته آنان ظاهر می شود، که این مقاله، بیشتر در توضیح این گروه می باشد. ولی از همه مهم تر و عجیب تر، مسأله تغییر جنسیت در مورد افرادی است که از نظر ظاهری، سالم هستند، ولی از نظر روحی و روانی خود را متعلق به جنس مخالف می دانند. (همان، ص ۴۹ - ۵۰).

با توجه به اطلاعات به دست آمده، تاریخچه تغییر جنسیت را در دو قسمت می آوریم:

الف) نخستین تغییر جنسیت در ایران

ب) تغییر جنسیت در خارج ایران

۱-۲) نخستین تغییر جنسیت در ایران

نخستین تغییر جنسیت در ایران حدود سال ۱۳۰۹ شمسی اتفاق افتاد که بر اساس آن، مردی به زن تبدیل شد. عمل جراحی مزبور، توسط پزشکی به نام دکتر خلعتبری انجام شد که وی با عمل جراحی خویش، پسر هیجده ساله ای را به زن تبدیل کرد و خبر آن در روزنامه های آن زمان چاپ شد. از آن جایی که این عمل جراحی، در نوع خود کم نظیر و بلکه بی نظیر بود، با دقت و وسواس زیادی، از جمله اخذ رضایت نامه کامل از بیمار، انجام شد. براساس این گزارش، بیمار چنین می گوید: «این جانب با طیب خاطر، بدون این که دارای اختلال حواس باشم، حاضریم که مرا عمل کرده و از حالت مردی مرا به زن تبدیل کنند و اگر هم مرا عمل نکنید، خودم را خواهم گشت!». (مردی که زن شد، روزنامه همشهری، دوشنبه ۲۲ فروردین ۱۳۸۴ش؛ کریمی نیا، ۱۳۸۹ش، ص ۵۰ و ۳۸۷ به بعد).

۱-۱-۲) بررسی و تحلیل

۱. نخستین تغییر جنسیت در ایران، با توجه به درج با اهمیت آن در روزنامه آن زمان، مربوط به تغییر جنسیت افرادی است که از نظر ظاهر، سالم بوده، ولی از نظر روحی خود را متعلق به جنس مقابل می دانند، که امروزه از آنان به «خنثای روانی» یا «ترانس سکشوال» یا «تراجنسیتی» یاد می شود.

توضیح آن که از گذشته تاکنون، بویژه در دو قرن اخیر که عمل جراحی رایج بوده، این امکان برای افراد دو جنسی (هرمافرودیت) وجود داشته که بتوانند با حذف یکی از دو آلت تناسلی خود، جنسیت واحدی را برای خویش تثبیت نمایند. بنابراین، عمل جراحی فوق که در روزنامه آن زمان بسیار با اهمیت تلقی شده، باید مربوط به تغییر جنسیت افراد تراجنسیتی (T.S) باشد نه دو جنسیتی ها، که امری رایج و معمولی در آن زمان به شمار می رفته است؛ مخصوصاً از آن جهت که در این گزارش آمده است که: «این عمل جراحی، فصل جدیدی در تاریخ طبی و صحی مملکت باز و شایان دقت و توجه علما است. (همان).

فصل جدید و رویکرد نو، دقیقاً از آن جهت بوده که این فرد از نظر جسمی و ظاهری، مرد بوده و توانسته است با تغییر جنسیت به زن تبدیل گردد. نیز در بخش دیگری از این گزارش به تغییر جنسیت فرد تراجنسیتی اشاره دارد، آن جا که آمده: «است: «او از حیث هیكل، قیافه و استخوان بندی، یک مرد کامل العیاری است، اما احساسات و نشانه های آنائیت (زن بودن) بیشتر بر او غلبه داشته است. (همان).

۲. عمدتاً تغییر جنسیت در مورد این افراد، در سنین ۱۸ تا ۲۸ سال صورت می پذیرد؛ یعنی کسانی که دوران نوجوانی و بلوغ را سپری نموده و وارد دوران جوانی شده اند. دلیل این امر، دقیقاً روشن نیست. شاید این امر از آن جهت است که افراد در این سن، بیشتر امکان بروز شخصیت پیدا کرده و می توانند خواسته های خویش را بیان کنند، و یا این که افراد در سنین ۱۸ تا ۲۸ سال غالباً از نظر ازدواج تحت فشار هستند که با جنس مخالف ازدواج کنند، در حالی که اساساً افراد تراجنسیتی، هیچ علاقه ای به ازدواج ندارند. به عبارت دیگر، «تراجنسیتی مذکر» به هیچ وجه تمایل ندارد با یک زن ازدواج کند، چه این که او خود را زن می داند. نیز «تراجنسیتی مؤنث» به هیچ وجه تمایل ندارد که با یک مرد ازدواج کند، چه این که او خود را مرد می داند.
۳. افرادی که دچار اختلال هویت جنسی هستند، مخصوصاً از نوع حاد آن، به راحتی به عمل جراحی های سنگین و خطر آفرین تن می دهند. در گزارش فوق آمده است که: «این جانب با طیب خاطر، بدون این که دارای اختلال حواس باشم، حاضریم که مرا عمل کرده و از حالت مردی، مرا تبدیل به زن کنید و اگر هم مرا عمل نکنید خودم را خواهم گشت». (همان).
- این امر نشان دهنده اوج «اختلال هویت جنسی» آنان است، چون دچار عدم تطابق جنسی هستند. به عبارت دیگر، از نظر ظاهر همانند مردان می باشند، ولی از نظر روانی، خود را کاملاً زن می دانند، و یا بر عکس. این عده فکر می کنند چنان چه عمل جراحی کنند، از حالت «عدم تطابق جنسی» و یا «اختلال هویت جنسی» رهایی پیدا می کنند. در مواردی که با تغییر جنسیت آنان موافقت نشده است، دست به خودکشی می زنند.
۴. با توجه به اطلاعاتی که نگارنده این سطور از این افراد بیمار به دست آورده است، تراجنسیتی ها فوق العاده احساساتی و زودرنج می باشند، مخصوصاً از آن جهت که آنان انتظار حمایت و همدردی اطرافیان، اقوام و بستگان را دارند، که در عمل چندان با آنان همدردی صورت نمی پذیرد، بلکه در عوض این دیدگاه در اقوام و دوستان بیماران وجود دارد که آنان بوالهوس و تابع امیال نفسانی هستند.

۲-۲) تغییر جنسیت در خارج ایران

از باب نمونه، تنها به چند مورد از تغییر جنسیت در خارج ایران، اشاره می شود تا قلمرو موضوع با توجه

به سابقه آن روشن شود:

۲-۲-۱) نخستین تغییر جنسیت در انگلستان

نخستین عمل تغییر جنسیت در فاصله سال های ۱۹۴۲ تا ۱۹۴۸م. در انگلستان انجام شد، که طی آن شخصی به نام «لورا دیلون»، دختر یک اشراف زاده ایرلندی، توسط پزشکی به نام «مکلندو» به مرد تغییر جنسیت داد و نام خویش را به «مایکل دیلون» تغییر داد. از سال ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰م. افراد بیشتری برای تغییر جنسیت به پزشکان و جراحان مراجعه کردند، تلاش های زیادی از سوی بیماران، خانواده ها و افراد دیگر برای به رسمیت شناختن بیماری ترانسنسیتی و کسب شناسنامه جدید انجام شد که با مخالفت دولت انگلیس رو به رو شد، ولی در نهایت در سال ۲۰۰۲م. دولت انگلیس اعلام کرد که مشاوره هایی را به منظور به تصویب رساندن «قانون بازشناسی جنسیت» در دست انجام دارد، که این قانون در سال ۲۰۰۴م. به تصویب رسید و از سال ۲۰۰۵م. ترانسنسیتی های انگلیس توانستند تقاضای شناسنامه جدید کنند. حدود ۵۰۰۰ نفر از این بیماران در انگلستان زندگی می کنند. (کریمی نیا، ۱۳۸۹ش، ص ۵۴).

۲-۲-۲) نخستین تغییر جنسیت در آمریکا

نخستین تغییر جنسیت در آمریکا در سال ۱۹۵۲م. اتفاق افتاد و روزنامه نیویورک تایمز با درج یک تیتیر جذاب، تغییر جنسیت او را به عنوان یک موضوع اجتماعی مطرح کرده که توجه افکار عمومی را به آن جلب کرد. (باریکلو، ۱۳۸۲ش، ۶۴ - ۶۵؛ حمیدرضا عطار و مریم رسولیان، ۱۳۸۲ش، ص ۷).

۲-۲-۳) نخستین تغییر جنسیت در مصر

در سال ۱۹۸۲م. فردی به نام «سید عبدالله»، که یک جوان نوزده ساله، و دانشجوی رشته پزشکی دانشگاه الازهر مصر بود، با یک روان پزشک تماس گرفت و افسردگی شدید و ناراحتی روحی خود را با او در میان گذاشت. روانپزشک متوجه شد که او از یک بحران و «اختلال هویت جنسی» در رنج و عذاب است، و به تعبیر دیگر، او خنثای روانی (ترانسنسیتی) است. چند سال، معالجات هورمونی ادامه پیدا کرد، ولی نتیجه ای نداد و در نهایت در سال ۱۹۸۸م. جراح با عمل جراحی، ممیز و علایم جنسیت مذکر را از او برداشت و برای او مجرای مصنوعی خروج ادرار و ممیز مصنوعی زنانه درست کرد و بیمار، نام «سالی» را برای خود انتخاب کرد. این امر، به یک مسأله روز در کشور مصر تبدیل شد و مقامات رسمی از دادن

مجوز برای اخذ شناسنامه جدید، خودداری می کردند و در نهایت «سالی» موفق شد در سال ۱۹۸۹م، شناسنامه جدید دریافت کند. (باریکلو، ۱۳۸۲ش، ۶۶ - ۶۸).

۳-۲ تحلیل و نظریه مختار

۱. با توجه به تاریخچه تغییر جنسیت، و بر اساس اسناد موجود، نخستین تغییر جنسیت در مورد افراد تراجنسیتی در ایران صورت پذیرفته است؛ چه این که نخستین تغییر جنسیت در ایران، در سال ۱۹۳۰م. یا ۱۳۰۹ش. روی داده و نخستین تغییر جنسیت در خارج ایران، در کشور انگلستان در حدود سال ۱۹۴۲م. رخ داده است.
۲. ذکر چند نمونه از تغییر جنسیت در خارج از ایران، نشان دهنده بُعد جهانی این قضیه است. به عبارت دیگر، این بیماری مربوط به یک سرزمین یا حتی یک قاره خاصی نمی باشد، بلکه چنین پدیده ای، در هر سرزمین یا مکان، بروز و ظهور دارد.
۳. مباحث پزشکی تغییر جنسیت با مباحث حقوقی، فقهی و اخلاقی این مسأله، ارتباط تنگاتنگی دارد. در هر کشوری که پدیده تغییر جنسیت به وجود آمده یا در شرف وقوع بوده، همزمان با آن، در مراکز علمی و دانشگاهی از روائی یا ناروائی، یا مشروعیت و عدم مشروعیت تغییر جنسیت، سخن میان آمده است. در جوامع اسلامی، عمدتاً تحت عنوان: «جواز یا عدم جواز» و یا تحت عنوان: «حرام یا حلال» مورد ارزیابی قرار گرفته است و در جوامع غیراسلامی، عمدتاً تحت عنوان: «غیر اخلاقی بودن یا اخلاقی بودن» و یا «قانونی یا غیرقانونی بودن» مورد ارزش گذاری قرار گرفته است.
۴. پدیده تغییر جنسیت، علاوه بر جدید و نو بودن آن، با انعکاس و سر و صدای فراوان همراه بوده است. همیشه افکار عمومی و رسانه های تبلیغاتی به صورت مثبت یا منفی، در مقابل آن، موضع گرفته اند، ذکر این امر، از آن جهت مهم است که بیماران تراجنسیتی یا خنثای روانی، یا ts، چه قبل از عمل جراحی و چه پس از آن، از مشکلات و ناراحتی های روانی، اجتماعی و خانوادگی رنج می برند. هرگاه پس از تغییر جنسیت، بیماری اختلال هویت جنسی آنان درمان یابد، تازه برخی مشکلات و ناراحتی های جدید، نمایان شده و شدیداً آنان را آسیب پذیر می سازد. ناگفته نماند که این مشکل، خاص ایران نیست، بلکه در همه جوامع و کشورها به صورت کم یا زیاد وجود داشته و دارد. علل و عوامل گوناگونی در این امر، از جمله عدم اطلاع رسانی صحیح، نقش دارند. رسانه های صوتی و تصویری به این مسأله توجه نکرده اند و رسانه های نوشتاری مانند: روزنامه ها، هفته نامه ها، مجلات و سایت های اینترنتی به صورت دلسوزانه آن را مورد بررسی و تحلیل قرار نداده اند، بلکه به آن به عنوان یک خبر داغ و جلب کننده مشتری نگریسته شده است! تا بتوانند نشریه خود را با تیراژ بیشتر، به فروش برسانند. برخی گزارش های

حاکمی از آن است که درصد کمی از بیماران اختلال هویت جنسی که موفق به تغییر جنسیت شده اند، به دلیل عملکرد منفی خانواده یا اقوام و دوستان، دست به خودکشی زده اند.^۵ اساساً آمار دقیقی از افرادی که تغییر جنسیت یافته اند، در دست نداریم. این افراد پس از عمل جراحی، در جامعه رها شده اند؛ در حالی که آنان نیازمند بیشترین حمایت های معنوی، مادی و اجتماعی می باشند. لازم است سازمان های دولتی و یا غیردولتی به این معضل مهم و اساسی، که بیماران اختلال هویت جنسی و خانواده های آنان، با آن دست به گریبان هستند، توجه بیشتری کنند.

۳) بطلان و حرمت تغییر جنسیت ظاهری

هرگاه از تغییر جنسیت سخن می گوئیم، منظور از آن «تغییر جنسیت واقعی» است و فقیهان اسلامی «تغییر جنسیت صوری یا ظاهری» را منع نموده و این کار را حرام و خلاف شرع می دانند و اگر بر اساس آن، ازدواجی صورت پذیرد، این ازدواج، حرام و باطل است، چون این ازدواج، «ازدواج با هم جنس» است. برای مثال، آیت الله محمد فاضل لنکرانی می گوید: تغییر جنسیت گاهی صرفاً ظاهری و صوری است، یعنی مثلاً طبیعت بدن مؤنث است و در واقع اثری از آلت انوثیت نیست، بلکه فقط یک جراحی صوری انجام می گیرد و چیزی شبیه آلت مذکر ظاهر می گردد؛ این کار حرام است و باید به شدت از آن پرهیز نمود و اگر ازدواجی بر اساس آن صورت بگیرد، حرام و باطل است. (فاضل لنکرانی و خدادادی، ۱۳۸۵ش، ص ۱۳۸). آیت الله ناصر مکارم شیرازی نیز می گوید: «تغییر جنسیت، گاهی ظاهری و صوری است؛ یعنی اثری از آلت جنس مخالف در او نیست؛ فقط یک جراحی صوری در او انجام می گیرد و چیزی شبیه آلت جنس مخالف ظاهر می گردد، این کار جایز نمی باشد و اگر ازدواجی بر اساس آن صورت گیرد، حرام و باطل است و حد شرعی دارد». (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹ش، ج ۲، ص ۶۱۸).

آیت الله سیدمحسن خرازی بر این امر تأکید می ورزند که تغییر جنسیت باید واقعی و حقیقی باشد و تغییر جنسیت ظاهری، مورد بحث و گفت و گو نیست. ایشان در این باره چنین می گوید:

«مراد ما از تغییر جنسیت، خصوص قطع آلت تناسلی و ایجاد حفره ای به جای آن نیست تا مرد در امکان نزدیکی، شبیه زن شود؛ زیرا چنین کاری موجب تغییر جنسیت نمی شود. بلکه مقصود ما از تغییر جنسیت آن است که هویت و جنسیت مرد به کلی تغییر کند». (خرآزی، ۱۳۷۹ش، ص ۲۴۱).

۴) لزوم انجام تکالیف شرعی بر اساس جنسیت واقعی

هرگاه جنسیت فرد مخفی باشد و او از این امر اطلاع داشته باشد، لازم است تکالیف و وظایف شرعی خویش را بر اساس جنسیت واقعی (که پنهان است)، انجام دهد؛ چون هرگاه از «جنسیت» سخن می‌گوییم، منظور از آن، جنسیت واقعی فرد است و اساساً خطابات شارع مقدس (قانونگذار الهی) به موضوعات واقعی تعلق گرفته است. پس اگر فرد، علم و یقین داشته باشد که مرد است، تکالیف شرعیه مخصوص مردان برای او ثابت است و اگر علم داشته باشد که زن است، تکالیف زنان برای وی ثابت است و صرف اشتباه ظاهری، تغییری در تعلق تکالیف به وجود نمی‌آورد، به عبارت دیگر، اگر فردی به صورت ظاهری زن است، ولی در واقع مرد است، تکالیف به واقع و حقیقت او تعلق گرفته و او موظف است تکالیف و وظایف مردان را انجام دهد، نیز اگر فردی به صورت ظاهری و صوری، مرد است، ولی در واقع، زن است، حقوق و تکالیف زنان برای وی ثابت است. (مطهری، ۱۴۰۳ق، ص ۱۹۱ - ۱۹۲).

۵) تکلیف شرعی مکلف، قبل از عمل جراحی در صورت وجود جنسیت پنهان

یک پرسش این که کسی که جنسیت واقعی اش، پنهان است، آیا عمل جراحی، به منظور کشف جنسیت واقعی اش واجب است، یا هیچ الزامی وجود نداشته و این عمل صرفاً جایز (مباح) است؟ امام خمینی در این باره می‌گوید: «تغییر جنسیت به منظور کشف باطن، واجب نیست». (امام خمینی، ۱۳۶۶ش، ج ۲، ص ۶۷۰، مسائل مستحدثه).

دلیل این امر، آن است که هیچ دلیلی برای وجوب عمل جراحی وجود ندارد و هرگاه شخص، به وظایف واقعی اش عمل کند، ضرورتی برای تغییر جنسیت وجود ندارد. آیت الله احمد مطهری در توضیح کلام امام خمینی می‌گوید:

«چون دلیلی بر وجوب تغییر جنسیت ولو به عنوان وجوب مقدمی عقلی نداریم. البته اگر انجام وظایف شرعی به عمل جراحی تغییر جنسیت وابسته نباشد. (مطهری، ۱۴۰۳ق، ص ۱۹۲).

همان طور که پیشتر گذشت، احکام و خطابات شرعی به «موضوعات واقعی» تعلق گرفته است و فرض آن است که شخص، وظایف خویش را بر اساس جنسیت واقعی اش (که پنهان است)، انجام می‌دهد.

بنابراین، از این جهت که تغییر جنسیت نداده، مرتکب هیچ خلاف شرعی نشده است، اما چنانچه از جهت عدم تغییر جنسیت، مرتکب حرام می شود، واجب است به عنوان «مقدمه واجب» و به منظور انجام واجبات و پرهیز از ارتکاب محرمات، جنسیت خویش را تغییر دهد.

مطلب فوق، مورد اتفاق فقیهان شیعه نیز می باشد. برای مثال، از آیت الله سید ابوالقاسم خوئی این پرسش و پاسخ نقل شده است:

«سؤال: در مورد خنثای کاذب؛ یعنی شخصی که از نظر وراثتی مذکر است، ولی آلت خارجی با آن مخالف است یا برعکس، آیا تغییر جنسیت به گونه ای که شکل خارجی با واقع امر هماهنگ شود، جایز است؟ پاسخ: مانعی ندارد». (خوئی، ۱۳۷۰ ش، ص ۱۲۰).^۱

آیت الله سیدعلی سیستانی می گوید: «هر گاه در واقعیت امر، دارای دستگاه تناسلی است که پنهان است، برای او عمل جراحی به منظور آشکار ساختن آلت تناسلی، جایز است». (استفتاء اخذ شده از دفتر سایت اینترنتی آیت الله سیستانی در قم، و نیز به این آدرس مراجعه کنید: www.Sistani.Org).^۲

همچنین آیت الله یوسف صانعی می گوید: «آشکار نمودن جنس واقعی؛ یعنی کسی که در ظاهر، ویژگی های جنسی مخالف را دارد، ولی متعلق به آن دسته و گروه جنسی نیست که در این صورت، می توان، بلکه لازم است با جراحی، جنس واقعی او را آشکار کرد؛ انجام عمل جراحی برای آشکار نمودن جنس واقعی شخص جایز است، ولی باید عمل جراحی طوری انجام شود که مستلزم حرامی نباشد، وگرنه عمل حرام، به حرمتش باقی است». (صانعی، ۱۳۷۷ ش، ج ۱، ص ۴۶۵).

در پرسش و پاسخ از آیت الله حسینعلی منتظری چنین آمده است:

«سؤال: اگر در عمل جراحی، کشف از واقعیت پنهانی شده باشد؛ مثلاً کسی که در اثر عمل جراحی مرد شده، معلوم شود از اول مرد بوده، آیا احکام تغییر جنسیت بر آن جاری است؟

۱. «سؤال: بالنسبة الى الخنثى الكاذب - ای آن الشخص فى خلايا جسمه من الناحية الوراثية ذكر مثلاً ولكن الآلة الخارجيه

تغایر ذلک او العکس، فهل يجوز تغيير الشكل الخارجى بما يوافق واقع الامر؟ جواب: لمانع من ذلك».

۲. «إذا كان فى واقعه يحمل جهاز معين و إن كان مضموراً فيجوز له إجراء عملية لإبرازه».

جواب: ظاهراً در فرض سؤال، تغییر جنسیت صادق نیست و باید آثار کشف خلاف مترتب شود.
(منتظری، ۱۳۸۱ش، ص ۱۱۶).

آشکار کردن جنس واقعی، اگر انجام تکلیف و وظایف شرعی بدون آشکار کردن جنس واقعی، ممکن نیست، واجب است جنس واقعی را آشکار کنند، ولی اگر انجام تکلیف بدون آن ممکن باشد، واجب نیست، بلکه جایز است». (همان).

آیت الله علی مشکینی می گوید: «ظاهر آن است که هیچ اشکالی در جواز تغییر جنسیت در دو معنای ذکر شده: (کسی که جنسیت مذکر وی پنهان است و کسی که جنسیت مؤنث او پنهان است)، وجود ندارد، بلکه گاه واجب می شود». (مشکینی، ۱۳۷۷ش، ص ۱۵۴).

آیت الله محمدابراهیم جنّاتی: «زنی که در خود تمایلاتی همچون تمایلات مردان احساس می کند، یا برخی از آثار مردی را در خود می بیند، واجب نیست خود را تبدیل به جنس مخالف نماید، اگرچه بر آن تمکن و توانایی داشته باشد». (جنّاتی، ۱۳۸۲ش، ج ۲، ص ۲۵۴ - ۲۵۶).

اساساً از نظر آیت الله علی مشکینی، تغییر جنسیت به معنای واقعی، تنها در مورد «کشف جنسیت پنهان» حاصل می شود و حقیقتاً تغییر جنسیت مرد به زن و یا برعکس، تاکنون ثابت نشده است. وی می گوید:
«غرض از بحث تغییر جنسیت، بیان حکم تغییر مرد به زن، یا تغییر زن به مرد است و تحقق حقیقت تغییر جنسیت، به گونه ای که حال شخص تغییر یافته، در قبل و بعد از تغییر دانسته شود و این که مردی به زن تبدیل شود، یا برعکس، تا زمان کنونی ثابت نشده است، و چه بسا عادتاً تغییر جنسیت غیرممکن باشد، ولی به هر حال، در فقه اسلامی از آن بحث شده و از جمله مسائل جدید محسوب می شود، بله، ظاهر آن است که یک نوع دیگر تغییر جنسیت امکان دارد و بلکه واقع هم شده است و آن عبارت است از کسی که ظاهراً متعلق به یک جنس (مذکر یا مؤنث) است، ولی با توجه به قرائن و شواهد، باطن وی برخلاف جنس ظاهری اش می باشد». (مشکینی، ۱۳۷۷ش، ص ۱۵۳).^۱

---

۱. «و الغرض بیان حکم أن یغیر الرجل فیجعل إمراً، أو یغیر المرأة فتجعل رجلاً، و تحقق هذا الامر حقیقة بحيث یعلم حال المتغیر قبله و بعده، و أنه کان رجلاً فصار إمراً او عکسه لم یثبت إلى الآن و لعله غیرممکن فی العادة، لکن وقع البحث عنه فی الفقه

آن گاه آیت الله علی مشکینی برای تغییر جنسیت به معنای فوق «کشف جنسیت پنهان» دو مثال بیان می کند:

مورد اول: شخصی است که در آغاز تولدش در ظاهر پسر بوده، ولی به تدریج، در قبل یا بعد از بلوغ، آثار دختر بودن در جسم یا روان وی ظاهر می گردد، به گونه ای پزشکان متخصص تشخیص می دهند که اساساً وی، دختر است و حتی دارای رحم و امکان زایمان است و آلت تناسلی مردانه، چیزی شبیه یک گوشت بوده که با عمل جراحی، برداشته می شود و جنسیت مؤنث وی تکمیل می گردد، و بدین صورت تغییر جنسیت (کشف جنسیت پنهان) حاصل می شود.

مورد دوم: عکس مورد فوق است و آن کسی است که در آغاز تولد و در ظاهر، دختر تشخیص داده شده، ولی به تدریج آثار جسمی و روانی پسر، در وی ظاهر شده است. با عمل جراحی، آلت تناسلی مردانه در وی ظاهر می گردد و بدین صورت، تغییر جنسیت (کشف جنسیت پنهان) حاصل می شود. (همان، ص ۱۵۴).

۶) تکلیف شرعی مکلف قبل از عمل جراحی، در صورت وجود جنسیت پنهان

شخصی که جنسیت واقعی اش، پنهان است، چنانچه پیش از عمل جراحی، به واقعیت امر، زن یا مرد بودن خویش یقین پیدا کند، بر وی واجب است که به تکالیف مربوط به جنس واقعی خود عمل کند؛ زیرا عنوان «جنس واقعی» بر او صدق می کند و در نتیجه، حکم مترتب بر این جنس او را در بر می گیرد. (مؤمن قمی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۰۸؛ همو، ۱۳۷۵ش، ص ۹۴-۹۵).

نتیجه

۱. از تحقیق و بررسی انجام گرفته به این نتیجه دست یافتیم که تغییر جنسیت، بُعد جهانی داشته و در اکثر کشورهای جهان واقع شده است. نخستین تغییر جنسیت در ایران در سال ۱۹۳۰ م، در کشور انگلستان، در سال ۱۹۴۲ م، در کشور آمریکا در سال ۱۹۵۲ م و در کشور مصر در سال ۱۹۸۲ م، رخ داده است. و امروزه مجامع علمی و حقوقی کشورها، به نوعی با این پدیده مواجه بوده و بنابراین، لازم است در باره احکام و آثار فقهی و حقوقی این پدیده سخن گفت.

و عدّ من المسائل المستحدثة. نعم الظاهر إمكان أمر آخر بل وقوعه، و هو تغییر من كان ظاهره من أحد الجنسين إلى الجنس الآخر بعملية الجرح بعد شهادة القرائن بكون باطنه علی خلاف ظاهره».

۲. هیچ گاه به طور کلی نمی توان گفت که تغییر جنسیت، از دیدگاه فقهی، جایز یا غیرجایز است؛ کما این که از نظر حقوقی هم نمی توان گفت که این گونه عمل های جراحی، روا (حقوقی) یا ناروا (غیرحقوقی) است؛ چه این که، تغییر جنسیت، دارای اقسام و انواع مختلف، و دارای حالات گوناگون است. شناخت دقیق و کامل هر یک از این انواع، به معنای شناخت موضوع بوده و در تبیین درست حکم شرعی کمک می کند.
۳. یکی از انواع تغییر جنسیت ها، تغییر جنسیت به منظور کشف جنسیت است که این مقاله، در بیان احکام و آثار فقهی و حقوقی این نوع تغییر جنسیت بود.
۴. فقیهان معاصر شیعه، برخلاف دیگر مذاهب اسلامی، در خصوص احکام و آثار تغییر جنسیت، ورود پیدا کرده، و جزئیات کامل این مسأله را مورد بررسی قرار داده اند. وجود حدود ۳۵۰ استفتاء (پرسش و پاسخ فقهی) از فقیهان معاصر شیعه، شاهدی بر این مدعا است، در حالی که از سایرین، به تعداد انگشتان دست، فتوهای فقهی در مسأله تغییر جنسیت، یافت می شود و جزئیات این مسأله مورد توجه و ارزیابی قرار نگرفته است.
۵. فقیهان شیعه تأکید کرده اند که تغییر جنسیت، حداقل با دو شرط جایز است: این که، راه درمانی غیر از عمل جراحی برای اختلال هویت جنسی وجود نداشته باشد؛ و دیگر این که، تغییر جنسیت، واقعی و حقیقی باشد و شخص حقیقتاً با عمل جراحی، به جنس مخالف تبدیل گردد. بنابراین، مقصود فقیهان شیعه، از تغییر جنسیت، «تغییر جنسیت واقعی» است، نه «تغییر جنسیت صوری و ظاهری».
۶. هرگاه جنسیت واقعی شخص، پنهان باشد و برای مثال، در ظاهر، به عنوان زن تلقی شده، ولی حقیقتاً مرد باشد؛ چه این که اندام تناسلی مردانه، در حفره شکمی پنهان باشد؛ وی موظف است که احکام و مسائل شرعی را بر اساس جنسیت واقعی خویش، انجام دهد.
۷. از نظر فقیهان شیعه، انجام عمل جراحی، برای کسانی که جنسیتشان، پنهان است، واجب نیست، و هیچ گونه الزام شرعی بر وجوب عمل جراحی، برای تغییر جنسیت وجود ندارد، ولی چنان چه انجام تکالیف شرعی، منوط به تغییر جنسیت باشد، عمل جراحی، واجب خواهد بود.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن منظور، ابو الفضل، جمال الدین، محمد بن مکرم، لسان العرب، دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر، بیروت، چ سوم، ۱۴۱۴ ق.
۲. جناتی، محمد ابراهیم، «رساله توضیح المسائل (استفتاءات)»، ج ۲، نشر انصار، چ اول، ۱۳۸۲ ش.
۳. خرازی، سید محسن، تغییر الجنسیه، قراءات معاصره فی معطیات الطب الحدیث (مجموعه مقالات)،

بیروت، الغدیر، ۱۴۲۳ق.

۴. خرازی، سیدمحسن، تغییر جنسیت، مجله فقه اهل بیت (ع)، فارسی، سال ۶، ش ۲۳، ۱۳۷۹ش.
۵. خوئی، سیدابوالقاسم، منیة السائل، استفتاءات هامة، جمع و تدوین از: موسی مفیدالدین عاصی عاملی، قم، مؤلف، چ سوم، ۱۳۷۰ش.
۶. خمینی، سیدروح الله، تحریر الوسیلة، قم، مکتبه اعتماد الکاظمی، چ ششم، ۱۳۶۶ش.
۷. صانعی، یوسف، مجمع المسائل، استفتاءات، قم، میثم تمار، چ سوم، ۱۳۷۷ش.
۸. صدر، شهید سیدمحمد؛ منهاج الصالحین، دار الأضواء للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت، چ اول، ۱۴۱۵ق.
۹. صدر، شهید، سیدمحمد، ما وراء الفقه، دار الأضواء للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت، چ اول، ۱۴۲۰ق.
۱۰. عطّار، حمیدرضا و مریم رسولیان، مقاله: «تشخیص اوّلیّه هویت جنسی» اندیشه و رفتار، ش ۳، ۱۳۸۲ش.
۱۱. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، امیر کبیر، تهران، چ اول، ۱۳۶۰ش.
۱۲. فاضل لنکرانی، محمد، احکام پزشکان و بیماران، به کوشش غلامحسین خدادادی، قم، مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۳۸۵ش.
۱۳. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، نشر هجرت، قم، چ دوم، ۱۴۱۰ق.
۱۴. مؤمن قمی، محمد، کلمات سدیة فی مسائل جدیدة، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۵ق.
۱۵. مؤمن قمی، مقاله: «سخنی در باره تغییر جنسیت»، مجله فقه اهل بیت (علیه السلام)، فارسی، ش ۷، ۱۳۷۵ش.
۱۶. مردی که زن شد، روزنامه همشهری، دوشنبه ۲۲ فروردین ۱۳۸۴ش.
۱۷. کریمی نیا، محمد مهدی، تغییر جنسیت از منظر فقه و حقوق، مرکز فقهی ائمه اطهار، قم، چ اول، ۱۳۸۹ش.
۱۸. کریمی نیا، محمد مهدی؛ تغییر جنسیت با تأکید بر دیدگاه امام خمینی، نشر عروج، قم، چ اول، ۱۳۹۱ش.
۱۹. باریکلو، علیرضا، وضعیّت تغییر جنسیت، اندیشه های حقوقی، سال ۵، ش ۵، ۱۳۸۲ش.
۲۰. منتظری، حسین علی، احکام پزشکی، قم، سایه، ۱۳۸۱ش.
۲۱. مطهری، احمد، مستند تحریر الوسیله، (المسائل المستحدثة) قم، خیام، ۱۴۰۳ق.
۲۲. محسنی، محمد آصف، الفقه و مسائل الطیبة، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، چ اول، ۱۴۲۴ق.

۲۳. مشکینی، میرزا علی، مصطلحات الفقه، قم، الهادی، ۱۳۷۷ ش.

۲۴. مکارم شیرازی، ناصر، استفتاءات جدید، تهیه و تنظیم ابوالقاسم علیان نژادی، قم، مدرسه امیرالمؤمنین

(ع)، ۱۳۷۹ ش.